

ДИЗАБІЛИТИ В СВІТОБАЧЕННІ ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ

DISABILITY IN THE WORLD OUTLOOK OF THE EPOCH OF RENAISSANCE

Маланій Н.І.,

orcid.org/0000-0002-9302-6212

кандидат філологічних наук,

докторант кафедри германських мов і зарубіжної літератури

Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

У статті розкриті питання світоглядного сприйняття тілесних Інших епохи Відродження. Теоретичним опертям роботи є студії дизабіліті як невід'ємна частина досліджень ненормативної тілесності. Їхня поява зумовлена активною боротьбою за права людини в другій половині ХХ століття проти дискримінаційного ставлення та упередженості. Поступальний рух у цьому напрямі сприяв інклюзії маргіналізованих верств у суспільство, що призвело до більшої просторової доступності, відкритості й толерантності країн Заходу до осіб з особливими потребами. Для кращого розуміння природи дизабіліті вчені звертаються не тільки до сучасності, а й до історичних контекстів.

В українському гуманітарному науковому дискурсі проєкції дизабіліті порушувались в поодиноких працях. Отже, виникає необхідність в аналізі діахронічних зрізів ненормативної тілесності в межах філософського та літературного просторів західноєвропейського Ренесансу. Провідним завданням виступає відображення особливостей конструювання образу відмінного тіла у творчості як італійських і французьких («Про героїчний ентузіазм» Джордано Бруно, «Проби» Мішеля де Монтеня, «Про монстрів і дива» Амбруаза Паре), так і англійських («Історія Річарда III» Томаса Мора, «Річард III» Вільяма Шекспіра, «Дослідах, або повчаннях моральних і політичних» Френсіса Бекона) мислителів.

Незважаючи на виникнення антропоцентричного гуманізму, емпіризму, прогресивності духовних лідерів протестантизму, дизабіліті доби Відродження характеризувалося поліфонією ідей та амбівалентністю думок. Сильними залишалися не тільки стереотипний світогляд кліру чи релігійні догмати, а й заботи соціуму. Тодішня філософська думка апелювала до логіки, здобутків античності та здорового глузду під час дослідження ненормативної тілесності. З іншого боку, художня традиція виходила із надмірної гіперболізації фізичної потворності та її використання як інструмента антипатії у системі індивідуальних політичних уподобань. Наголошуємо на важливості здійснення подальшого поступу у сфері історичних студій дизабіліті.

Ключові слова: дизабіліті, ненормативна тілесність, гуманізм, Відродження, антропоцентризм, емпіризм.

The article deals with the issue of world-view perception of bodily Other in the Renaissance period. Theoretical base of the work is the studies of the disabilities as an integral part of the research of non-normative corporeality. Their appearance is conditioned by the active struggle for human rights in the second half of the twentieth century against a discriminatory attitude and bias. The progressive movement in this direction has contributed to the inclusion of marginalized groups into the society, which has led to greater spatial availability, openness and tolerance of the West for people with special needs. For a better understanding of the nature of disability scholars address not only contemporary but also historical contexts.

In the Ukrainian humanitarian scientific discourse, the projections of disability appeared in isolated works. Consequently, there is a need for an analysis of diachronic sections of non-normative corporeality within the philosophical and literary spaces of the West European Renaissance. The main task is to show the peculiarities of designing the image of Other body in the works of both Italian and French ("The Heroic Frenzies" of Giordano Bruno, "Essays" of Michel de Montaigne, "On monsters and marvels" of Ambroise Pare), and English ("The History of King Richard III" of Thomas More, "Richard III" of William Shakespeare, "Essays, or Counsels Civil and Moral" of Francis Bacon) thinkers.

Despite the emergence of anthropocentric humanism, empiricism, the progressiveness of the spiritual leaders of Protestantism, the disability in Renaissance was characterized by the polyphony of ideas and ambivalence of thoughts. Strong remained not only the stereotypical worldview of the clergy or religious dogmas but also prejudices of the society. The philosophical thought appealed to logic, the achievements of antiquity and common sense in the study of abnormal corporeality. On the other hand, the fiction tradition proceeded from excessive hyperbolization of physical ugliness and its use as a tool of antipathy in the system of individual political preferences. We emphasize the importance of further progress in the field of historical studies of disability.

Key words: disability, non-normative corporeality, humanism, Renaissance, anthropocentrism, empiricism.

Постановка проблеми. У другій половині ХХ – на початку ХХІ століть була сформована ціла низка нових академічних дисциплін у межах гуманітарних наук, предметом яких є вивчення природи людської тілесності у всіх її найрізноманітніших проявах. Своє особливе місце у цьому процесі займають студії дизабіліті як магістральний компонент у дослідженнях ненормативної

тілесності. Важливою ж передумовою у розумінні процесів сучасного їх стану є необхідність звернення до історії моделювання світоглядних підвалин у ставленні до людей з особливими потребами. Цінним у цьому контексті постає досвід епохи Відродження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українському дискурсі питання дизабіліті пред-

ставлено у поодиноких розвідках (Т.Г. Свєрбілова [7], В.А. Суковата [8], О.В. Узлова [9]), які здебільшого не виходять за хронологічні рамки минулого століття.

Постановка завдання. Ми, натомість, продовжуючи серію наших праць з історії Іншого тіла, визначаємо метою цієї роботи встановлення закономірностей конструювання концепту дизабіліті провідними мислителями Ренесансу.

Виклад основного матеріалу. Нова доба, яка прийшла на зміну Середньовіччю, беззаперечно, змінила європейський континент, а її здобутки стали надбанням усього людства. Бурхливий розвиток міст, архітектури, університетської освіти, книгодрукування, мистецтва та культури, заснований на поверненні до спадщини античності, падіння авторитету католицької церкви та початку Реформації, уможливив розквіт антропоцентричної гуманістичної ідеології. Однак усі ці звершення цивілізації мали амбівалентний вплив на проблему дизабіліті. Неоднозначність крилася у сутнісному конфлікті старих усталених парадигм із новітнім більш прогресивним баченням місця людини з усіма її духовними й тілесними вадами. У межах різних дискурсів, як-от теологічного, філософського, юридично-інституційного чи художньо-літературного, витлумачення ненормативної тілесності мало свої особливості.

Професор М.М. Малофєєв вказує на парадоксальність ситуації у ставленні до аномальних людей з боку провідних ідеологів реформаторського руху – Мартіна Лютера та Жана Кальвіна. З одного боку, вони засуджували інститут папської влади і критикували феодальну експлуатацію та соціальну нерівність, з іншого – дотримувались тотожних поглядів зі своїми візаві на маргіналізовані групи психічних і тілесних Інших. Лютер вважав, що розумово відстале дитя є тільки масою плоті, яка позбавлена душі або *massa carnis*. Кальвін пояснював їхній стан одержимістю сатаною. Попри непримиренність обох сторін у догматичних питаннях віри чи засадах держави, вони виключали зі своїх ідеалізованих картин світу неповносправних осіб [3]. Такий підхід церковників був наслідком відсутності достатніх емпіричних даних про істинну природу ментальних порушень, а також значний опір новим відкриттям та вільнодумцям. Середньовічна інквізиція як інструмент боротьби з неугодами нікуди не зникла. Прихильник геліоцентричної будови сонячної системи Миколай Коперник і носій прогресивних уявлень Джордано Бруно був спалений живцем, а його книги заборонено на довгі століття. Вчений влучно приводить цікаву

думку мислителя із праці «Про героїчний ентузіазм», що «нікому, зокрема, не можуть бути поставлені в провину дурість і умови статі, як не можна ставити в провину тілесні недоліки й каліцтва; бо якщо за таких умов і є недоліки та помилки, то приписати це слід природі, а не окремії особі» (переклад наш – *Н.М.*) [2, с. 24].

Прагнення поєднати об'єктивну істину та суб'єктивну духовну практику зі зверненням до авторитетів Античності стосовно носіїв відмінного тіла присутнє у напрацюваннях французького філософа Мішеля де Монтеня. У «Пробах» автор двічі торкається зазначеної проблематики у своїх есе «Про виродка» [4, с. 415–416] і «Про кулявих» [5, с. 264–275]. Смысловим центром першого є побачена ним фізіологічна аномалія, яку в українській термінології називають сіамськими, а в англійській традиції – з'єднаними близнюками (*conjoined twins*). Мислитель представляє нам декілька проєкцій дизабіліті – соціально-матеріальну (привселюдний показ рідними немовляти з метою наживи), медико-патологічну (автор до найменших дрібниць описує немовля – зовнішність, харчування, нерозбірливе щебетання, анатомічні схожості та відмінності зі здоровим індивідом, його побут тощо) та релігійну («Ті, кого ми визнаємо виродками, зовсім не виродки для Господа Бога. Бог в огромі своїх справ бачить незліченну безліч створених ним форм: можна гадати, що ті химерні для нас подоби пов'язані з якоюсь іншою породою істот, невідомих людині. З його премудрості плине саме лише добро, натура і лад, але ми не бачимо у тім усіх зав'язків та співвідношень» [4, с. 416]). Однак важливим є кінцевий висновок. Філософ, як і Джордано Бруно, potwierджує примат природи у цьому випадку над забобонами: «Ми бачимо протиприродне в тім, що не вкладається у звичні рямця; однак все, хоч би що там було, відповідає природі. Нехай же цей природний і повсюдний світострій жене з наших душ розгубленість і здуміння, що їх викликає у нас кожна новинечка» [4, с. 416]. У такій дивній поліфонії криється намагання відійти від середньовічної догматики та схоластики й закріпити новий, заснований на здоровому глузді, гуманістичний світогляд, центром якого є насамперед людина у повноті її величі чи глибині нещастя.

Наступне ж есе більш сфокусоване на філософській площині дизабіліті. Здавалося, заголовок доволі однозначний, проте у цьому вся сутність творчого доробку великого мислителя – не все видається таким очевидним на перший погляд. Автор наголошує, що кулявим

може бути не тільки тіло, але й свідомість цілком здорового Я, сконцентрованого на «таких грубих, темних і тупих... уявленнях!» [5, с. 264]. Монтень вказує на ненадійність розуму як знаряддя у пошуку істини, адже люди перед лицем представлених фактів охоче знехтують засновком, себто самою річчю задля з'ясування її першопричин [5, с. 264–265]. Він спирається на авторитетних діячів Стародавніх Греції та Риму і підтримує думку Тацита про осіб, які «охоче вірять тому, чого їм не збагнути» [5, с. 270]. Філософ наводить приклад із поширеної ще із Середньовіччя практики полювання на відьом, жертвами якої з вини інквізиції неодноразово ставали тілесно Інші верстви населення. Йому довелося самому переконатися у безглуздість обвинувачень у чаклунстві стосовно ув'язненої бабусі з напрочуд потворною зовнішністю. Словами Тита Лівія він називає процес «справою божевільців, а не злочинців» [5, с. 272], адже ні Монтень, ні будь-хто не має дозволити збити своє судження упередженням [5, с. 272]. Такі твердження були обережною критикою діяльності католицької церкви, криза якої у XVI столітті посилювалася внутрішніми чварами та наступом Реформації. У чутливих питаннях слід бути максимально обережним, а в «речах трудних для доведення і небезпечних для віри краще схилитися до сумніву, ніж до певності» [5, с. 273]. До таких можна віднести пікантний випадок з історії амазонок, які заради уникнення домінування чоловіків навмисно калічили у дитинстві кінцівки самців, що могли давати їм перевагу над жінками. Кульги переставали бути загрозою, а тому вважалися палкішими у Венериних іграх [5, с. 273]. Використання людей з дизабілітатом для плотських втіх було доволі поширеним явищем в античні часи. Згадаймо хоча б горбатого сукновала Клесіппа та заможну Геганію із «Природничої історії» Гая Плінія Секунда. Автор, синтезуючи свої міркування, пише про двозначність та відмінність кожного окремого явища, бо зрештою «всяка медаль має зворотний бік» [5, с. 274].

Зменшення впливу релігії сприяло розквіту різних наук, у тому числі і медицини. Цінною з методологічної точки зору для нас є праця знаного французького хірурга Амбруаза Паре «Про монстрів і дива». Трактат можна вважати різноплановим, адже у ньому автор торкається не тільки власних вузькопрофесійних питань, а й описує астрономічні та окультні явища. У його роботі здійснено спробу деталізованої класифікації всього дивного і незбагненого. До категорії монстрів він відносить осіб, які з'являються поза

межами або всупереч природі та, як правило, мають характерні видимі тілесні ознаки, наприклад, дитина, яка народилася з однією рукою, або, яка має дві голови чи інші додаткові члени, що відмінні від звичайних. До групи див належать випадки, які повністю протиставляються природі, а по суті є надприродними, коли жінка народжує змію або собаку або щось інше. Подібно Монтеню, він спирається значною мірою на здобутки видатних античних постатей – Гіппократа, Галена, Емпедокла, Аристотеля та Плінія. Для вченого особи з дизабілітатом – це сліпі, одноокі, горбуни, ті, хто кульгають або мають руки занадто короткі, чи занадто вдавнений ніс, як і плосконосі; у яких присутні дефекти статевих органів чи гермафродити; або ті, у кого є плями, бородавки, або будь-які інші порушення, що відмінні від норми [11, с. 3]. Вся книга побудована на поясненні суті цих незвичних явищ із глибокою деталізацією та наведенням численних фактів із власної практики чи спостережень своїх колег. Хірург виділяє тринадцять основних причин монструозності: слава Господня; гнів Господній; надмірна кількість сім'я; занадто мала кількість сім'я; уява; великий чи малий розмір матки; поза вагітної; удари по животу вагітної; спадкові хвороби; псування або гниль (сім'я); змішання сім'я; хитроумність нечестивих жебраків; демони або дияволи. Важко оцінювати доведеність чи абсолютність деяких із цих причин, проте з упевненістю можна сказати, що, попри наявність у цьому списку можливого божественного і демонського втручання, Амбруаз Паре прагнув до розмежування вроджених чи набутих патологій людей від міфічних, казкових і витворених їхньою ж багатою фантазією істот. Цей твір підкреслює саму сутнісну характеристику епохи Ренесансу – бажання синтезу чи поєднання науки й релігії, через неспроможність за браком знань підсилити одне іншим.

В англійському Відродженні дискурс ненормативної тілесності представлений художньою (Вільям Шекспір) та філософською проєкціями (Френсіс Бекон). Неперевершений драматург у низці своїх творів відтворює осіб із дизабілітатом, проте найглибше ця проблематика простежується в драмі «Річард III», у якій автор наділяє деформованим тілом не простолюдина, а знатну особу. Її називають історичною, проте не все написано є вірогідним. Митець спирається на «Історію Річарда III» Томаса Мора, знаного противника короля, який був: «малий на зріст, погано складений, з горбом на спині, ліве плече набагато вище правого, з неприємним обличчям – весь такий, що інші вельможі обзивали його хижакком, а інші

й того гірше. Він був злісний, гнівливий, заздрісний з самого свого народження і навіть раніше. Повідомляють як явну істину, що герцогиня, його мати, так мучилася ним під час пологів, що не змогла народити без допомоги ножа, і він вийшов на світ ногами вперед (подібно до того, як був народжений Агріппа) (тоді як зазвичай буває навпаки) і навіть нібито із зубами в роті. Так свідчить чутка; то це люди зі злості своєї говорять зайве, то чи саме єство змінило свою течію під час народження того, хто протягом життя зробив настільки багато проти єства (переклад наш – *Н.М.*)» [6, с. 238]. Підтвердженням є вже перший монолог п'єси, слова герцога Глостера, майбутнього короля Річарда III, про себе самого:

«Невдатна скривдила мене природа –
Ні постаті, ні вроди я не маю,
Потвора недороблена, у світ цей
Дочасно кинута напівлюдина,
Такий бридкий, кульгавий, що й собаки
На мене брешуть, як до них наближусь»

[10, с. 317]

Тілесна монструозність є способом підсилення виродження духовного. «Герой» прекрасно усвідомлює, що коханцем йому не бути. Він замість міркувань про власну потворність приймає себе таким, яким він є. Антагоністичність персонажа розкривається Шекспіром в його життєвих цілях:

«Поклав собі негідником я стати
Й прокляв пусті забави наших днів.
Через намови, наклепи зловісні,
І нашепти про сни, й пророцтва п'яні
Смертельну встиг посіять я ненависть
Між братом Кларенсом і королем.
Коли король Едвард прямий і чесний,
Як віроломний і брехливий я, –
Сьогодні ж Кларенс буде у в'язниці,
Бо є пророцтво, що від букви «Г»

Едвардові загинуть спадкоємці» [10, с. 318]

Готовність переступати навіть через людське життя заради досягнення своєї мети свідчить про свободу від пут моралі, від рамок та шаблонів соціуму. Автор уміло висуває на перший план деформовану фігуру Річарда задля кращого змалювання розширення політичного впливу свого «героя». Звернення до тілесних деформацій і безсилля вміло поєднано із проникливими політичними маневрами. Розуміння амбітних цілей, для яких Річард використовує свою дизабіліті, дає змогу нам задуматись про нестабільність життя людей з обмеженими можливостями в епоху Відродження [12]. На наше переконання, драматург з перших же рядків формує чи, можливо, представляє упереджене ставлення до

самих людей з дизабіліті в цілому в конкретний період. Відсутність і натяку на нейтральність чи гіперболізована надмірність в описі головного персонажа в міру розгортання дії п'єси можна обґрунтувати не тільки впливами Томаса Мора, а й суб'єктивною прихильністю драматурга до династії Тюдорів, які походили з роду Ланкастерів і перемогли Йорків у так званій війні Червоної та Білої троянд у другій половині XV століття. Зважаючи із сучасної перспективи, Інша тілесність стала засобом у боротьбі з ідейними чи політичними опонентами, яких у такий спосіб прагнули принизити чи сформувати негативну суспільну думку, вкласти власні погляди через посередництво як літературного твору, так і театральної вистави.

Філософська парадигма дизабіліті англійського Ренесансу присутня у «Дослідах, або повчаннях моральних і політичних» Френсіса Бекона. Автор, спираючись на емпіричний метод пізнання, розглядає декілька аспектів потворності. Підвищена схильність до самогубства є першим із них. Люди з Іншим тілом прагнуть звести рахунки з життям, мстяться природі, бо вважають себе обділеними Божою любов'ю. Проте мислитель наголошує, що індивід, будучи істотою, наділеною вільною волею і правом вибору, має мислити свою фізіологічну особливість не ознакою злої природи, а шукати причину в злій вдачі, яка лише зрідка не має наслідків. Другим аспектом є сміливість людей з дизабіліті. Перебуваючи в оточенні, сповненому презирством і неприйняттям, виникає природне бажання власного захисту – інстинкт самозбереження. Третьою особливістю виступає старанність. Здоровий не бачить цінності у своїй нормі, оскільки сприймає її як належне. Так само він недооцінює та не розглядає як свого конкурента каліку. Хворий, з іншого боку, поставлений у ситуацію постійного руху до ідеалу, переступу через свої вади. Філософ слушно твердить, що для великого розуму потворність стає навіть перевагою на шляху до піднесення, кар'єрного чи духовного. Як приклад він наводить спартанського царя Агесілая, байкаря Езопа і філософа Сократа [1, с. 443–449].

Висновки. Проаналізувавши окремі концепти дизабіліті епохи Відродження, ми можемо констатувати поліфонічність думок з цього злободенного питання. Ставлення до осіб з відмінним тілом, попри очевидний прогрес гуманістичного мислення та емпіричного методу осягнення дійсності, було поляризовано старим укладом релігійного світобачення

як католицького, так і протестантського штибу. З іншого боку, неготовність науки повністю відмовитись від догматів церкви чи вірувань протестантизму. Ренесанс слід розглядати як поступ уперед, проте доволі обережний. Він є пере-

хідною ланкою між вимираючими постулатами Середньовіччя та секуляризаційними рухами XVII – XVIII століть. Вважаємо доцільним здійснення подальших досліджень проблем дизабілітатів в історичній перспективі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бэкон Ф. Сочинения в двух томах. 2-е, испр. и доп. изд. Т. 2. / Сост., общ. ред. и вступит. статья А.Л. Субботина. Москва : «Мысль», 1978. 575 с.
2. Бруно Дж. О героическом энтузиазме / Пер. с итал. Я. Емельянова, Ю. Верховского, А. Эфроса. Москва : Гослитиздат, 1953. 212 с.
3. Малофеев Н.Н. Западная Европа: эволюция отношения общества и государства к лицам с отклонениями в развитии Москва : Издательство «Экзамен», 2003. 256 с. URL: http://pedlib.ru/Books/1/0160/1_0160-1.shtml (дата звернення: 07.02.2019).
4. Монтень Мішель. Проби. / З французької переклав Анатоль Перепада. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2006. Книга II. 515 с.
5. Монтень Мішель. Проби. / З французької переклав Анатоль Перепада. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2007. Книга III. 383 с.
6. Мор Т. Утопия. Эпиграмммы. История Ричарда III (Utopia. Epigrammata. The History of King Richard III). Издание второе, исправленное и дополненное. / Издание подготовили М.Л. Гаспаров, Ю.М. Каган, Е.В. Кузнецов, И.Н. Осинский, Ю.Ф. Шульц. Ответственный редактор И.Н. Осинский. Москва : Издательство «Ладомир», Наука, 1998. 463 с.
7. Свербілова Т.Г. Мотив подорожі в сучасному синема-тексті в світлі соціальної моделі дизабілітатів (ненормативної тілесності). *Сучасні літературознавчі студії*. 2015. Вип. 12. С. 488–505.
8. Суковата В.А. Теорія «дизабілітатів» та конструкції інвалідності в масовій культурі. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2012. № 1. С. 84–98.
9. Узлова О.М. Хвороба як «нарративний протез» (на матеріалі романів Девіда Лоджа «Терапія» і «Глухота як вирок») *Тіло як вистава: мистецькі проєкції* : збірник наукових статей / гол. ред. М. Варикаша. Бердянськ : ФОП Ткачук О.В., 2015. С. 18–24.
10. Шекспір В. Твори в шести томах. Том 1. Генріх VI. Частина перша; Генріх VI. Частина друга; Генріх VI. Частина третя; Річард III; Тіт Андронік. / Перекл. з англ.; Передмова Д. Затонського. Післямови Д. Наливайка. Київ : Дніпро, 1984. 534 с.
11. Pare Ambroise On Monsters and Marvels / translated with an introduction and notes of Janis L. Pallister. Chicago and London : The University of Chicago Press, LTD. 1982. 224 p. URL: https://books.google.com.ua/books?id=3Dbi-LCvCgkC&pg=PR7&hl=uk&source=gbs_selected_pages&cad=3#v=onepage&q&f=false (дата звернення: 07.02.2019).
12. Schaap Williams Katherine. Enabling Richard: The Rhetoric of Disability in Richard III. *Disability Studies Quarterly*. 2009. Vol. 29. № 4. URL: <http://dsq-sds.org/article/view/997/1181> (дата звернення: 07.02.2019).